

מבטרים

כתב עת לתרבות חזותית

גיליון מס' 1 | תשפ"ב | 2022

מבטים כתב עת לתרבות חזותית יוצא לאור מטעם המחלקה לאמנויות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב

עורך ראשי: דניאל מ. אונגר
עורכת בפועל: שרה אופנברג
חברי וחברות המערכת: נועם גונן, אמה גשינסקי, בר לשם, רפאלה צרפתי, תהילה שדה

מעצבת גרפית: עינת פרלמן רוגל
עורכת לשונית: אורלי ניטיס יעקובי

ISSN 2710-480X

© כל הזכויות שמורות, מבטים: כתב עת לתרבות חזותית 2021

יש לשלוח מאמרים בעברית, כשהם ערוכים ומותקנים, כקבצי מעבד תמלילים WORD, לכתובת הדואר האלקטרונית mabatim.arts@gmail.com הוראות התקנה ניתן למצוא באתר הבית של כתב העת.

כתב העת מופץ במרשתת בגישה פתוחה: n.bgu.ac.il/humsos/art/Pages/mabatim.aspx

פייסבוק: [Mabatim.Arts](https://www.facebook.com/Mabatim.Arts)

כתובת המערכת: המחלקה לאמנויות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ת.ד. 653, באר שבע, 84105

תמונת השער: שרון פוליאקין, (2011) Valley, תצריב, אקוויטינטה והדפס-רשת. 27.5/20 ס"מ.

תוכן עניינים

4	דבר המערכת
	מאמרים
6	חמדת כסלו משחק והבנה: השפעתם של אנרי פואנקרה ואנרי ברגסון על אמנותו של מרסל דושאן
31	דפנה נסים הסוכנות הרגשית של הדיוקן: הזדהות ועונג בקשר בין אציל ודיוקנו בשלהי ימי הביניים בספר השעות מהאג (ms.76 f 2)
58	נסים גל לא־לריק: החלל הריק באמנות פלסטינית עכשווית
77	גל סופר ארחות עקלקלות וצורות משונות: ויזואליה ככלי לשליטה בשדים
101	אושרי ברגיל מה בין אוטונומיה ליצירה עצמית בעידן המידע?
118	דוד שפרבר נידה, טבילה ומקווה באמנות היהודית־פמיניסטית: בין ישראל לארצות הברית
164	אלינור זילברמן מיני־מי: הגרסה המוקטנת שלי אופנת אימהות־בנות
189	מרים מלאכי אמנות של אחרים: לידתו של השיח האסתטי על אמנות יפנית בצרפת במפנה המאה העשרים
213	אלה קריגר ה"אמנות ההדפסית" של שרון פוליאקין, הילה בן ארי ודורית רינגרט
	ביקורת ספרים
237	דליה מנור אסנת צוקרמן רכטר, אוצרות עכשווית בישראל 1965–2010
243	שחר מרנין־דיסטלפלד טל דקל, נשים וזקנה: מגדר וגילנות בראי האמנות בישראל
	ביקורת תערוכה
247	שירה גוטליב דיויד הוקני: נורמנדי שלי (Ma Normandie)
	מאמר מתורגם
253	שלי ארינגטון גלובליזציה של תולדות האמנות

שחר מרנין-דיסטלפלד, המכללה האקדמית צפת

טל דקל, נשים וזקנה: מגדר וגילנות בראי האמנות בישראל

ביקורת ספרות

רעננה: הוצאת הספרים של האוניברסיטה הפתוחה, 2020, 418 עמודים, 129 תמונות צבע.

ספרה פורץ הדרך של טל דקל נפתח, בדומה לספרה הראשון (מ)מוגדרות: אמנות והגות פמיניסטית, בהצגת דימוי פרובוקטיבי של פאנקיסטית עם סיגריה, אשר מנתץ בפרצוף את כל מה שלמדנו לחשוב על נשים זקנות. אקורד פתיחה זה, המעורר ומערער את הקוראת, מבהיר באבחה אחת כי לפנינו נושא שטרם טופל ביסודיות בתרבות הישראלית.

טל דקל היא היסטוריונית של האמנות, חוקרת תרבות המתמחה במגדר ותאוריות פמיניסטיות. מחקרה רבייהשנים עוסקים באמנות בישראל ומתמקדים באמנות של נשים. מטרתם להתעמק בתהליכי הבניית הזהות של סובייקטים בהקשר למיקומן כנשים שחיות במדינת הלאום ישראל. דקל שימשה כיו"ר העמותה לחקר אמנות ומגדר בישראל, וכיום עומדת בראש התוכנית לאוריינות חזותית במכללת סמינר הקיבוצים ומלמדת בתוכנית ללימודי מגדר ובחוג לתולדות האמנות באוניברסיטת תל אביב. שני ספריה הקודמים, (מ)מוגדרות: אמנות והגות פמיניסטית (2011) ונשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי (2013) תרמו תרומה מכרעת למדף ספרי המחקר בישראל על אמנות מפרספקטיבה מגדרית.

ספר זה הוא הראשון מסוגו העוסק בהשתקפות הזקנה, הגילנות והמגדר באמנות בישראל. עד כה נחקרו הזקנה והגילנות בישראל בעיקר מנקודת מבט סוציולוגית, ולא נדונו הביטויים החזותיים שלהן באמנות. הדיון הרב-תחומי בספר נשען על שדות ידע של אמנות, מגדר, סוציולוגיה וגרונטולוגיה גם יחד. חשיבותו של הספר היא בהנחת נושא זה בסדר יומה של האמנות בישראל, באופן ביקורתי הפורש מעליו יריעה תאורטית רחבה. מבנה הספר, המוצג בפני הקוראת בפסקה אחת, מתברר בהמשך כמהותי להבנת הנושא לא פחות מן התוכן. דקל התבססה על משנתו של ברוננו לאטור, אשר חילק את הדיון בתופעות בעולם לשלושה היבטים: טבעי, חברתי ושיחני. במבוא מפורטות שלוש מסגרות הדיון הללו ומגדרים לעומקם המושגים

העיקריים שנדונים בספר. לאחר מכן נסקר הקשר בין פמיניזם לזקנה ולגילנות, ובסוף המבוא סוקרת המחברת את הזקנה בראי האמנות.

חלקו הראשון של הספר (פרקים 1-3) עוסק בהיבטי-על של הזקנה הקשורים להסדרים מרחביים ומוסדיים: הפרק הראשון עוסק במעמד הכלכלי והפוליטי של הזקנים, הפרק השני עוסק במרחב הפרטי לעומת המרחב הציבורי, ובתוכו בתי האבות, והפרק השלישי עוסק במפגש שבין זקנה לרב-תרבותיות בחברה הישראלית. חלקו השני של הספר (פרקים 4-6) עוסק בהיבטים אישיים-חברתיים הקשורים למשפחה ולגוף: הפרק הרביעי מתמקד באימהות וסבתאות ובהבניית תפקידים אלה, הפרק החמישי עוסק במדיקליזציה של הזקנה ובהיבטים של חולי, והפרק השישי עוסק בעירום ובמיניות של נשים זקנות. הספר מסתיים בניחות שיחני של תוצרי אמנות, ומתמקד בייצוג עצמי של זקנה (פרק 7).

החלוקה הקטגורית לשלושת עולמות הידע תורמת להבנת הזיקות בין נושאי הזקנה, הגילנות והמגדר השלובים זה בזה, ובה בעת מאפשרת באין מפריע לייצוגי האמנות להמשיך ולהוות ציר טקסטואלי מרכזי בספר, המדגים ומרחיב את הבנתנו כלפי כל אחד מן הנושאים הללו. כפי שניתן להבין מדבריה של המחברת, מבנה הספר נגזר גם ממטרתו "לחולל שינוי בעולם האמיתי באמצעות העלאת מודעות והפצת ידע" (עמ' 16). האמנות ופרשנותה, מסבירה דקל, מספקות טקסטים ביקורתיים וכלי פעולה פמיניסטיים שביכולתם לגשר בין עולם האקדמיה לבין השטח.

בפתיחת הספר מסבירה דקל את הרלוונטיות של העיסוק בזקנה בעולם מזדקן, ואת ההיבט המגדרי המובהק של הזקנה לאור העובדה שנשים מאריכות חיים יותר מגברים – ועל כן רוב הזקנים הם בעצם זקנות. דקל סוקרת את האבולוציה של הגדרת הזקנה וקובעת כי היא דיאלקטית ותלויה-נסיבות שונות ומגוונות. אך לעומת הגדרתה הנזילה של הזקנה, הגילנות היא תופעה מובחנת וברורה של אפליה על רקע גיל, המתחדדת בעולם של ימינו כלפי בנות ובני הגיל המבוגר. הגילנות היא תופעה תרבותית הניכרת בייחוד בתחום החזותי, וגם כאן בולט ההיבט המגדרי, שכן נשים זקנות סובלות יותר מגברים מתת-ייצוג במרחב הציבורי ובתקשורת. על כן, ישנו חיבור הדוק בין שיח הגילנות לבין השיח הפמיניסטי. עם זאת, דקל מתארת את יחסו האמביוולנטי של הפמיניזם לזקנה; מחד גיסא זכה נושא הזקנה להתייחסות מצד שתיים מחשובות ההוגות הפמיניסטיות של המאה העשרים – סימון דה-בובואר ובריט פרידן, ומאידך גיסא הגל השני של הפמיניזם, שצמח מתוך תרבות נעורים לבנה, מיעט מאוד לעסוק בזקנה. כך קרה שחקר הזקנה מנקודת מבט פמיניסטית עדיין מחכה לתור הזהב שלו, גם בעולם ועל אחת כמה וכמה בישראל.

לב ליבו של הספר הוא דיון ב-111 יצירות אמנות בנושא הזקנה שיצרו 80 אמניות מישראל לאורך המאות העשרים והעשרים ואחת. בעמ' 38-39 מניחה דקל את תפיסת עולמה כחוקרת אמנות, ומנתחת את תוצרי האמנות כטקסטים, תוך הפעלת ביקורת פוליטית וחברתית החורגת משדה האמנות עצמו אל קריאה רב-תחומית. בתוך כך היא מבליטה את האמניות כסוכנות תרבות ודנה בפוטנציאל של היצירה לחולל שינויים חברתיים.

חלקו האחרון של המבוא חשוב במיוחד, שכן הוא מגולל את היחס אל הזקנה בתולדות האמנות ומגלה כמה נדירים היו דימויה, ובמיוחד דימויי נשים זקנות שסבלו מהכחדה סמלית וכמותית כאחת (עמ' 37-42). נשים זקנות סבלו מדיכוי

כפול מזה של גברים זקנים, עקב הדרתן הן על רקע מגדרי והן על רקע גיל. בניגוד להצגתם של גברים זקנים באמנות כחכמים, בעלי ניסיון וסמכותיים, נשים זקנות הוצגו כסמל הרוע, כמכוערות, מוקצות וכמכשפות. גם כאן פונה דקל לשדה הישראלי לאחר הסקירה הכללית, ומציינת כי האמנות הישראלית התאפיינה גם היא במיעוט תיאורי נשים זקנות. התיאורים המעטים שישנם הציגו נשים ילידיות ממבט אוריינטליסטי וקולוניאליסטי, או לחילופין נשים פריבילגיות וידועות שתוארו בזכות מעמדן החברתי. ואולם משלהי המאה העשרים ניתן להבחין בהרחבת דימויי נשים זקנות למגוון נושאים ואופני תיאור אלטרנטיביים, כמו גם לעלייה בייצוג העצמי של הזקנה. אזכורן של התערזכות שעסקו בזקנה בשדה האמנות בישראל בעשורים האחרונים, המופיע בעמ' 59 ו-61, יעיל במיוחד עבור מי שיחפצו להעמיק בנושא זה בעקבות קריאת הספר.

כוחו של הספר בדיון המערב כל העת היבטים של הטבעי, החברתי והשיחני בדיון על נשים זקנה, כפי שהכותבת הבטיחה בראשיתו, כך ששלוש הפריזמות משולבות זו בזו מבלי שנרגיש כי אנו נעים בתוכן וביניהן הלוך ושוב, תוך חשיפת מצבי דיכוי והדרה שחוות נשים זקנות. הכתיבה נובעת לעיתים מן היצירה עצמה, ובמקרים אחרים מציגה את היצירה כדוגמה לנושא הנדון. בתוך כך היא נדרשת לסוגיות של מעמד כלכלי, מרחב, רב-תרבותיות, בין-דוריות, בריאות וחולי, מיניות וייצוג העצמי, ופורשת לפנינו את מפת הזקנה והגילנות כפי שהיא משורטטת בידי אמניות מכל שדרות החברה הישראלית.

הדיון במעמד ובשאלת הפרישה נוגע במונח "קריירת הדרן", ובעובדה שנשים זקנות בעלות תוחלת חיים ארוכה מתפנות, לאחר פרישתן, לפיתוח תחומי פנאי ואף לעיסוק מקצועי שהכנסה בצידו. כאן מורגש חסרונו של הדיון בהדגמת הקשר שבין קריירת הדרן לבין תחום האמנות הפלסטית, תוך התייחסות לתופעה רווחת ומשמעותית בחברה הישראלית: נשים בנות הגיל השלישי אשר פונות בסמוך לפרישתן משוק העבודה או לאחריה לעיסוק באמנות פלסטית כתחום פנאי רציני (serious leisure), שאינו משתבץ במדויק בקטגוריות פעילות הפנאי או העבודה בשכר, כי אם ממוקם במרחב לימינלי ביניהן. נשים זקנות רבות מתמסרות לאמנות הפלסטית ושואפות להשתלב בשדה זה כחברות לגיטימיות, ובכלל זה להציג את יצירתן בתערוכות אמנות. דיון בתופעה זו, אשר רק החלה להיחקר בישראל, מתבקש בפרק זה של הספר, וחבל שהוחמץ.

מפתיע ומרתק במיוחד הדיון בדמות הסבתא המכשפה, וגם הגילוי כי רוב המכשפים היו בכלל גברים, והמכשפות – נשים צעירות (עמ' 209-222). המכשפות המתוארות ביצירותיהן של האמניות העכשוויות מאתגרות את הסטריאוטיפ השלילי ומציבות מולו דימויים של נשים זקנות בעלות כוחות יוצאי דופן, מיתיים, כאלה שביכולתם לברוא סדר-עולם חדשים ולשמר מסורות נשיות קדומות. גם ההבחנה בדבר משמעותו של הצגת גוף עירום של נשים זקנות, בין אם כייצוג עצמי ובין אם בידי אמנית אחרת (עמ' 276-277), נראית לי מרכזית וחשובה במיוחד. דקל נדרשת כאן לשאלה אם מדובר בהרחבת גבולות היופי של הגוף הנשי אל עבר יופי "אחר", או שמא מדובר בהנחתו של הגוף הזקן כמציאות המגלמת עצמיות ועצמאות, תוך ביטול ההבחנה המקובלת בין nude ל-naked.

בכל מחקריה, וגם בספר זה, משתמשת דקל בדיון הצטלבותי (Intersectional Analysis) אשר עוסק בניתוח רב-ממדי ומשולב של מרכיבי זהות נשיים שונים של

נשים – מגדר, אתניות, מעמד כלכלי, לאום, דת וכיוצא באלה. ניתוח מסוג זה מאפשר ניסוח ניואנסי שמסייע בגיבוש תובנות חדשות על אודות חיי נשים הנמצאות במיקומים חברתיים שונים בישראל, דרך עבודות שהאמניות עצמן יוצרות ובאמצעות ניתוח הייצוגים המופיעים בהן. זהו מחקר איכותני-רפלקסיבי, המאופיין באתיקה פמיניסטית אשר מקפידה על "positionality" – כתיבה החושפת את מיקומה של החוקרת בתהליך המחקר ואת יחסה אל הנושאים הנדונים בו. כך נהגה דקל כשכתבה על נשים מזרחיות והצהירה שהיא אשכנזייה, תוך ציון האתגר הכרוך במיקומה זה; כך כשכתבה על נשים מהגרות והסבירה שהיא עצמה מהגרת בעלת מאפיינים דומים למשתתפות מחקרה. בפתח ספר זה היא מפרטת על הסיבות לביצוע המחקר – ובכללן מציאות חייה, שבה היא מטפלת באמה בת ה-80 ובתוך כך מתבוננת מקרוב בחייה ובחייהן של בנות משפחה נוספות מקבוצת גיל זו, וכן העובדה שהיא עצמה נמצאת בעשור השישי לחייה ומתחילה לחוש גילויי גילנות המופנים כלפיה. דקל מבהירה לקוראיה כי עבורה המחקר והחיים אינם תחומים נפרדים, אלא הם מצויים על רצף שמאפשר התערבות מוסרית ורלוונטית, בבחינת "האישי הוא פוליטי" – אמרה שהיא מהעקרונות הבולטים במחקר הפמיניסטי.

לסיכום כותבת דקל: "תיקון עולם יתממש כאשר דמות הזקנה, דמות שהובנתה כבזויה וכמודרת, תהיה נוכחת ורווחת" (עמ' 361). מסקנה זו מתבקשת לאור התמונה המקיפה שמשרטט הספר על מקומה המרכזי של הזקנה בחיי האדם והחברה. זהו ספר חובה לא רק לשוחרי האמנות הישראלית, אשר יזכו להיכרות נרחבת עם דימויי נשים זקנות באמנות, כי אם לכל המעוניינת להבין לעומקן את הזקנה והגילנות מפרספקטיבה מגדרית המצטלבת עם פרספקטיבות מרובות אחרות.